

Toelichting

Erkenning van de

Vlaamse Gebarentaal

Doof Actie Front, Vlaams GebarentaalCentrum vzw, Federatie van Vlaamse
DovenOrganisaties vzw (Fevlado)

I. Inleiding

De Vlaamse Dovengemeenschap vraagt de erkenning van de Vlaamse Gebarentaal (VGT). Dit dossier motiveert waarom deze erkenning een goede zaak zou zijn en het schetst ook hoe dit in Vlaanderen het best kan gebeuren. We brengen een aantal resultaten van recente wetenschappelijke studies samen met beleidsaanbevelingen en relevante Belgische, Vlaamse en Waalse wetten, decreten en resoluties. Deze tekst toont aan dat Vlaanderen zonder ingrijpende inspanningen een grote bekommernis van de Vlaamse Doven¹ uit de wereld kan helpen door hun taal, de Vlaamse Gebarentaal, te erkennen.

De Vlaamse Gebarentaal is de moedertaal of de eerste taal van zo'n zesduizend Vlaamse Doven. VGT is ook de enige gebarentaal die in Vlaanderen gebruikt wordt. Het is een natuurlijke taal met een rijke geschiedenis en ze behoort tot dezelfde taalfamilie als de Nederlandse, de Franse en de Amerikaanse Gebarentaal. Omdat de Vlaamse Gebarentaal tot voor kort beschouwd werd als een minderwaardig hulpmiddel en haar gebruik werd onderdrukt, waren er ook geen initiatieven om de taal tot volle bloei te laten komen. VGT speelde geen enkele officiële rol, noch in het onderwijs aan dove kinderen, noch in de ruimere maatschappij. Dit ondergronds bestaan heeft de emancipatie van de Vlaamse Dovengemeenschap steeds in de weg gestaan.

¹ Wanneer het specifiek gaat over de linguïstisch-culturele minderheidsgroep, is het de gewoonte "Doof" met een hoofdletter te schrijven.

Vlaanderen zal geenszins de eerste regio ter wereld zijn die haar gebarentaal erkent; dit gebeurde onder andere reeds in Finland, Portugal, Nieuw-Zeeland maar ook in Wallonië. Deze voorbeelden behoeden ons enerzijds voor beginnersfouten en geven anderzijds een duidelijke lijn aan waardoor Vlaanderen wereldwijd bij de koplopers gerekend zal kunnen worden. Het decreet uit 2003 dat de Frans-Belgische Gebarentaal erkent, speelt hier uiteraard een belangrijke rol.

Wat verwachten we nu concreet van het Vlaams Parlement en de Vlaamse Regering? Aan het Vlaams Parlement vragen we enerzijds de erkenning van VGT, het oprichten van een adviescommissie zoals deze in Wallonië en het aanpassen van de wetgeving inzake bestuurszaken, onderwijs, werk en media. Op deze vier beleidsdomeinen vragen we ook van de Vlaamse Regering uitvoerende initiatieven om de gebruikers van de Vlaamse Gebarentaal recht te geven op volwaardig burgerschap.

De erkenning van VGT is momenteel prominent op de politieke agenda geplaatst door het populaire verzoekschrift dat door 71.330 personen werd ondertekend (in minder dan vier maanden tijd). Deze petitie is daardoor met voorsprong de meest succesvolle in de geschiedenis van het Vlaams Parlement. De kracht van dit verzoekschrift komt echter niet enkel door het grote aantal ondertekenaars (meer dan tien keer het aantal Dove VGT-gebruikers) maar ook door de brede maatschappelijke steun uit de academische, culturele, politieke en onderwijskundige wereld.

De medewerkers aan dit dossier zijn even divers als de ondertekenaars van de petitie. Voor de initiatiefnemers van het Doof Actie Front kropen Maartje De Meulder (studente derde licentie orthopedagogiek, UGent), Jan Adriaenssens (assistent UA) en Isabelle Smessaert (Gon-leerkracht en masterstudent Dovenstudies, Hogeschool van Utrecht) in de pen. De taalkundigen van het Vlaams GebarentaalCentrum die meewerkten zijn Prof. dr. Mieke Van Herreweghe (UGent), Prof. dr. Myriam Vermeerbergen (FWO, VUB) en Katrien Van Mulders (projectmedewerker VGTC en doctoraatsstudent etymologie van VGT). De Federatie van Vlaamse Dovenorganisaties heeft waardevolle praktijkervaring die tot uiting komt in de teksten van Filip Verstraete (adjunct-directeur en coördinator cel belangenverdediging) en Isabelle Heyerick (verantwoordelijke belangenverdediging). De politieke realiteit wordt verwoord door Helga Stevens (Vlaams volksvertegenwoordiger en oud-directeur European Union of the Deaf) en Nick Mouton (parlementair medewerker Helga Stevens).

Dit document werd ook besproken met alle belangrijke organisaties die op één of andere manier te maken hebben met de Vlaamse Gebarentaal.

De auteurs en de steunende organisaties zijn ervan overtuigd dat de tijd rijp is voor de erkenning van de Vlaamse Gebarentaal. We schetsen in deze tekst een ambitieus maar vooral realistisch plan dat deze Vlaamse taal en haar gebruikers een volwaardige plaats kan geven in het Vlaanderen van de toekomst.

II. Wat is Vlaamse Gebarentaal?

Voor de start van het taalkundige gebarentaalonderzoek rond 1960 werden gebarentalen niet beschouwd als echte, volwaardige talen. Men dacht meestal dat "doventaal" een soort primitieve, universele, gestuele communicatievorm was. Intussen is voldoende aangetoond dat gebarentalen wel degelijk echte, natuurlijke, zelfstandige, volwaardige talen zijn. Voldoende aangetoond, dat wel, maar nog steeds niet algemeen bekend, zo blijkt. Er zijn nog heel wat mensen die aannemen dat gebarentalen vrij beperkte communicatiemiddelen zijn, die "uitgevonden" werden om aan mensen die zich niet in een gesproken taal kunnen uitdrukken toch de mogelijkheid te geven om een beetje te communiceren. Ook de idee dat gebarentalen een soort gestuele vormen zijn van gesproken talen en dat de Vlaamse Gebarentaal dus (gesproken) Nederlands is maar dan in —of met— gebaren, is nog wijdverspreid.

Voor alle duidelijkheid: Vlaamse Gebarentaal, de gebarentaal die gebruikt wordt binnen de Vlaamse Dovengemeenschap, is niet beperkt en niet universeel. Het is een volwaardige, zelfstandige taal met een eigen lexicon —of "gebarenschat"— en een eigen grammatica. Vlaamse Gebarentaal mag ook niet worden verward met Nederlands met Gebaren (NmG). NmG is de naam van het gebarensysteem (*systeem*, niet *taal*) dat in de loop van de jaren tachtig ontwikkeld werd met als bedoeling het (gesproken) Nederlands zichtbaar te maken voor Vlaamse Doven. Een dergelijk gebarensysteem is een combinatie van een gesproken taal en gebaren: wie NmG gebruikt, spreekt Nederlands en vormt tegelijkertijd voor de meeste woorden ook een gebaar. De NmG-gebaren zijn gedeeltelijk ontleend uit Vlaamse Gebarentaal, maar er zijn ook "nieuwe" gebaren bedacht. Gebarensystemen worden niet of nauwelijks gebruikt door volwassen Doven, voornamelijk omdat het gebruik niet geheel onproblematisch is. In vele landen (ook in Vlaanderen) spelen deze gebarensystemen tot op heden wel een belangrijke rol in het dovenonderwijs.

Tot voor kort hoorde je wel eens beweren dat er in Vlaanderen niet één gebarentaal was, maar wel een aantal "dialecten" en dat een Antwerpse Dove een Dove persoon uit West-Vlaanderen niet eens zou kunnen verstaan. Dat klopt niet (en gelukkig maar!). Een studie

naar variatie in het lexicon van Vlaamse gebarentaalgebruikers (zie De Weerd e.a., 2003) heeft aangetoond dat die variatie inderdaad bestaat: Vlaamse Gebarentaal telt vijf "dialecten" die elk gebruikt worden in een regio die min of meer samenvalt met een Vlaamse provincie. Tussen de Antwerpse, Limburgse, West-Vlaamse, Oost-Vlaamse en Vlaams-Brabantse varianten zijn er echter veel meer overeenkomsten dan er verschillen zijn. Het gaat dus wel degelijk om vijf varianten van één en dezelfde gebarentaal. Datzelfde onderzoek toont ook aan dat de verschillen in de toekomst enkel maar kleiner zullen worden. Vlaamse Gebarentaal kent momenteel immers een spontaan standaardiseringsproces waarbij de vijf varianten als het ware in elkaar vloeien.

III. Voorgeschiedenis

III.1. Sign on Europe

Op 17 juni 1988 keurde het Europees Parlement een resolutie goed waarin erkend wordt dat gebarentalen volwaardige talen zijn die door Doven worden gebruikt. De EU-lidstaten kregen de aanbeveling om de respectievelijke gebarentalen in hun wetgeving officieel als taal te erkennen. In de jaren die daarop volgden gebeurde er echter vrijwel niets. In 1995 besliste het Europees Parlement daarom —onder druk van de EUD (European Union of the Deaf)— een budget van 500.000 ECU vrij te maken voor een Europees Gebarentalenproject dat uitgevoerd werd in 1996-1997.

Het project werd gecoördineerd door de EUD en bestond uit twee grote delen :

1. *De oprichting van een Nationale Commissie (NC) in elk land*

Elke NC bestond uit vertegenwoordigers van allerlei organisaties en diensten werkzaam met en voor Doven en besprak allerlei onderwerpen in verband met Doven: onderwijs, tolken, gebarencursussen, gebarentaalgebruik en –onderzoek, toegankelijkheid van media en telecommunicatie, Doofbewustzijn, Dovencultuur. De NC's maakten een stand van zaken op betreffende de actuele status van de gebarentaal in het eigen land, stipten belangrijke problemen aan en formuleerden wensen en voorstellen voor de toekomst (zie ook D'Hoore e.a., 1998).

2. *Een Europees onderzoek ('Sign on Europe') gecoördineerd door het 'Centre for Deaf Studies' van de Universiteit van Bristol.*

Het centrum voerde in alle EU-landen een onderzoek uit naar het gebruik van de gebarentalen in de lidstaten. Dit gebeurde aan de hand van uitgebreide

vragenlijsten die in elk land verspreid werden onder Doven, horenden en instellingen. De verwerkte gegevens werden gepubliceerd in een rapport (Kyle & Allsop, 1997).

Beide rapporten gaven de respectievelijke Dovengemeenschappen de kans hun eisen voor de erkenning van de gebarentaal, meer gebarentaalonderzoek, betere gebarentaalopleidingen en tweetaligheid in het dovenonderwijs kracht bij te zetten. In Vlaanderen werden destijds volgende prioriteiten vooropgesteld :

- Start van wetenschappelijk onderzoek naar de Vlaamse Gebarentaal en de oprichting van een Vlaams Gebarentaalcentrum (nu te beginnen en erkenning te bereiken na 5 jaar). In opvolging hiervan werd in 1997 de vzw Vlaams Gebarentaalcentrum opgericht.
- Bewustmaking van de samenleving en de politieke wereld betreffende de dovenproblematiek en de Vlaamse Gebarentaal, die uiteindelijk moet leiden tot de wettelijke erkenning van deze taal ofte een permanente sensibilisering.
- De oprichting van een telefoonbemiddelingsdienst (zo vlug mogelijk experimenteel te starten en erkenning te bereiken na 5 jaar). In opvolging hiervan werd de telefoonbemiddelingsdienst Teletolk opgericht.
- Verbetering van het onderwijs aan doven en slechthorenden. Ook hier zijn al enkele stappen gezet. Zo is er sinds september 1998 de eerste bilinguale-biculturele dovenschool in Vlaanderen en zijn er ontwikkelingsdoelen voor “Vlaamse Gebarentaal” en “Dovencultuur”.

III.2. Samenvatting beleidsaanbevelingen PBO-project

Van 1999 tot 2001 werkten drie Vlaamse universiteiten (UGent, VUB en KULeuven) samen aan een grootschalig project binnen het Programma Beleidsgericht Onderzoek (PBO). Het kreeg de titel “De Dovengemeenschap in Vlaanderen: doorlichting, sensibilisering en standaardisering van de Vlaamse Gebarentaal” mee en bestond uit drie onderzoeksluiken; een sociologisch, een taalkundig en een (ortho-)pedagogisch luik. In het eerste luik werd een demografisch onderzoek naar doven en slechthorenden in Vlaanderen verricht. Het tweede luik bestond uit het ‘gebaren-database-project’, met als belangrijke doelstelling het verwerven van kennis betreffende de lexicale verschillen en gelijkenissen tussen de verschillende gebarentaalvarianten. In het derde luik tenslotte

werd de plaats en de functie van gebaren en gebarentaal beschreven in de didactiek van het Buitengewoon Onderwijs Type 7 in Vlaanderen en werden de wensen en noden hieromtrent in kaart gebracht.

De integratie van de onderzoeksbevindingen en specifieke beleidsadviezen van elk van deze drie onderzoeksluiken resulteerde in beleidsaanbevelingen omtrent verschillende onderwerpen:

- de nood aan een gedifferentieerd beleid tenminste gericht op twee talen en twee taalgroepen;
- een verbetering van de maatschappelijke toegankelijkheid via het meer toegankelijk maken van de gesproken taal enerzijds en de erkenning van de Dovencultuur en de Vlaamse Gebarentaal en de bewustmaking van het grote publiek anderzijds;
- het omgaan met de bestaande variatie in de Vlaamse Gebarentaal;
- het onderwijs aan dove en slechthorende kinderen en jongeren;
- wetenschappelijk onderzoek;
- de ontwikkeling van leermiddelen;
- de organisatie van het onderzoek, de ontwikkeling van leermiddelen en het voorzien van opleidingen;
- de rol van dove gebarentaalgebruikers.

Een meer gedetailleerde beschrijving van deze beleidsaanbevelingen kan u vinden in bijlage.

III.3. “Expliciete” resoluties

III.3.a. Europees Parlement, 1989

Op 17 juni 1988 keurde het Europees Parlement een Resolutie goed omtrent gebarentalen voor Doven (OC J 187 18.07.1988, p. 236), in 1998 werd deze Resolutie nogmaals bekrachtigd (OC J C 379, 07.12.1998, p. 0066). In de Resoluties wordt gesteld dat gebarentalen volwaardige talen zijn en dat Dove personen het recht hebben om gebruik te maken van een gebarentaal. Aan de Europese Commissie werd gevraagd om een voorstel in te dienen voor de officiële erkenning van de gebarentalen die door Doven

worden gebruikt in elk van de lidstaten van de Europese Unie. De lidstaten zelf werden opgeroepen om ervoor te zorgen dat alle hinderpalen die het gebruik van de gebarentaal (of gebarentalen) nog in de weg staan op te ruimen. Na de goedkeuring van deze Resoluties veranderde er echter weinig tot niets.

III.3.b. Raad van Europa

Op het niveau van de Raad van Europa werd er actie ondernomen door EUD. Dit resulteerde in april 2003 in een Aanbeveling van de Parlementaire Assemblee van de Raad van Europa waarin sterk wordt aangedrongen op de bescherming van de gebarentalen in de lidstaten van de Raad van Europa. [Recommendation 1598 (2003) on the protector of sign languages in the member states of the Council of Europe]. Deze aanbeveling werd niet opgevolgd door het Comité van Ministers aan wie de aanbeveling gericht was.

III.3.c. Vlaams Parlement, 1999

In mei 1999 werd op ook op Vlaams niveau actie ondernomen. Het Vlaams Parlement nam een resolutie aan “betreffende de problematiek van personen met een auditieve handicap” (zie bijlage). Punt 14 van deze resolutie luidt: “het oprichten van een commissie belast met het formuleren van voorstellen tot officiële erkenning en de uniformisering² van de gebarentaal als taal in Vlaanderen en hiertoe het nodige wetenschappelijk onderzoek op taalkundig, pedagogisch of sociaal vlak uit te voeren”. Ook aan deze resolutie werd weinig tot geen gehoor gegeven.

IV. De “impliciete” erkenning van Vlaamse Gebarentaal

Op verschillende maatschappelijke domeinen zijn er reeds enkele voorzieningen en tegemoetkomingen, die wijzen op een impliciete erkenning van de Vlaamse Gebarentaal.

² Het begrip “uniformisering” is letterlijk overgenomen uit de resolutie. Wij wensen er in deze toelichting wel de nadruk op te leggen dat deze uniformisering/standaardisering niet opgelegd kan worden. Momenteel kent de Vlaamse Gebarentaal een spontaan standaardiseringsproces (zie punt II p. 4).

IV.1. Onderwijs

Sinds het schooljaar 1996-1997 kunnen D/dove leerlingen en studenten integreren in het reguliere onderwijs met behulp van een tolk VGT (het gebruik van tolken is wel enkel mogelijk in secundair en hoger onderwijs). Dit experiment werd opgezet door het departement Onderwijs en is —aldus het antwoord van minister Vandenbroucke³— sinds het schooljaar 2003-2004 een “structureel gegeven binnen het budget van de Speciale Onderwijsleermiddelen” van dit departement. Hoewel deze voorziening nog steeds beperkingen kent, gaat het om een belangrijke stap in de evolutie naar een ruimere maatschappelijke rol voor de Vlaamse Gebarentaal. In het Buitengewoon Onderwijs type 7 (het “dovenonderwijs”) is er de laatste jaren meer respect merkbaar voor VGT als onderwijstaal. Sinds september 1998 is er één school die een bilinguaal-bicultureel onderwijsmodel aanbiedt en hierbij Dove klasmedewerkers⁴ inschakelt. De andere scholen bieden een vak “Vlaamse Gebarentaal” en “Dovencultuur” aan en betrekken Dove VGT-gebruikers bij het schoolgebeuren (Dove opvoeders, klasmedewerkers).

In mei 2003 werd het besluit van de Vlaamse regering bekrachtigd tot bepaling van de ontwikkelingsdoelen voor het buitengewoon basisonderwijs type 7. Daarbij zijn ook voor het eerst ontwikkelingsdoelen voor het onderwijs van de Vlaamse Gebarentaal opgenomen. Er zijn momenteel twee Dove regenten in Vlaanderen met een diploma secundair onderwijs groep 1 met drie vakken, waarvan er één Vlaamse Gebarentaal is⁵.

Sinds juli 2004 is één centrum voor volwassenenonderwijs in Vlaanderen gemachtigd om binnen het experimentele studiegebied “bijzondere educatieve noden” de opleiding “Vlaamse Gebarentaal” te organiseren.⁶ De start van deze opleiding was initieel gepland

³ Zie bijlage voor de parlementaire vraag aan minister Vandenbroucke.

⁴ Men spreekt over klas”medewerkers” omdat deze medewerkers geen pedagogisch diploma hebben. Het hoger onderwijs is immers nog steeds beperkt toegankelijk.

⁵ Hiervoor werd het decreet van 13 juli 1994 betreffende de hogescholen in de Vlaamse Gemeenschap gewijzigd. Het voorstel tot wijziging van dit decreet werd goedgekeurd in de plenaire vergadering van het Vlaams Parlement van 5 mei 2004. Hierdoor staat op het diploma van deze twee regenten “gebarentaal”, wat betekent dat “gebarentaal” ook als opleidingseenheid in het hogescholendecreet is opgenomen binnen de initiële lerarenopleiding SO-groep 1.

⁶ Normaal zijn er twee centra bevoegd, maar slechts één CVO kreeg de documenten.

in september 2005, maar door recente besparingen van het departement Onderwijs wordt dit uitgesteld naar een latere datum.

IV.2. Tolken Vlaamse Gebarentaal

Het beroep tolk Vlaamse Gebarentaal is erkend door de Vlaamse overheid (onder de officiële benaming “doventolk”). Zowel in Gent als in Mechelen is er een tolkenopleiding. Dit is een vierjarige modulaire graduaatopleiding op het niveau Sociaal Hoger Onderwijs van het Korte Type.

In 1991 werd een dienst opgericht om de tolkenwerking in Vlaanderen te coördineren, het CAB vzw (Vlaams Communicatie Assistentie Bureau voor Doven). De werkingskosten van het CAB worden gesubsidieerd door het Vlaams Fonds.

Sinds 1994 hebben Dove personen recht op tolkuren in de leefsituatie en arbeidssituatie, gesubsidieerd door het Vlaams Fonds. Per jaar heeft een doof persoon recht op 18 tolkuren voor privé-situaties.⁷ Mits motivatie kan men bij het Vlaams Fonds een verdubbeling van deze uren aanvragen. Wat betreft de werksituatie, heeft een doof persoon recht op 10% tolkuren van de arbeidstijd. Ook hier kan men 10% extra tolkuren aanvragen.

IV.3. Juridische situatie

De rechtbank aanvaardt Vlaamse Gebarentaal als een communicatiemiddel tijdens processen. In sommige gevallen (afhankelijk van de situatie) nemen de rechtbanken de kosten op zich. In bepaalde situaties betalen ook politiediensten de tolkkosten.

Dove personen worden soms ook ingeschakeld als “tolk” voor buitenlandse Doven met een andere gebarentaal.

IV.4. Overheid

Sommige provinciale, gemeentelijke en stedelijke overheden betalen tolkkosten bij vergaderingen en culturele activiteiten om ze zo toegankelijk te maken voor Dove VGT-

⁷ Dove slechtiende of doofblinde personen hebben voor de leefsituatie recht op het dubbel aantal uren.

gebruikers. Maar een tolk VGT is er niet enkel voor Doven. Ook horenden maken gebruik van tolken VGT om hun Dove collega's te kunnen verstaan.

Sommige overheden zoals de Stad Gent en de Stad Oostende boden in het verleden aan hun personeel de mogelijkheid om een cursus VGT te volgen, en zijn nog steeds vragende partij. In 2003 werd er ook een cursus VGT ingericht voor de ambtenaren van de provincie West-Vlaanderen en voor de leden van de provincieraad. Vanaf 2005 is Fevlado-Diversus (de organisator van de cursussen) een erkend opleidingscentrum, en kunnen cursisten, als ze aan de voorwaarden voldoen, een gedeelte van het inschrijvingsgeld betalen via de opleidingscheques voor werknemers en krijgen zij bij het beëindigen van de cursus een leerbewijs.

Soms wordt een tolk VGT betaald door de werkgever.

Het Vlaams Parlement betaalt het loon van de tolken Vlaamse Gebarentaal van parlementslid Helga Stevens.

IV.5. Academisch

Aan de Vakgroep Germaanse Talen van de Vrije Universiteit Brussel gebeurt reeds sinds de tweede helft van de jaren tachtig gebarentaalonderzoek, aanvankelijk echter uiterst kleinschalig. In de periode 1990-1994 kon en sinds september 1997 kan Prof. dr. Myriam Vermeerbergen er echter dankzij verschillende mandaten van het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek voltijds werken aan eigen onderzoek en ook instaan voor de begeleiding van andere projecten.

Ook aan de UGent wordt onderzoek naar de Vlaamse Gebarentaal uitgevoerd, onder leiding van Prof. dr. Mieke Van Herreweghe. Zo heeft een recent onderzoeksproject geleid tot de publicatie van het eerste elektronische woordenboek Nederlands-VGT/VGT-Nederlands (zie <http://gebaren.ugent.be>).

Sinds het academiejaar 1992-1993 bestaat aan de vakgroep Germaanse Talen van de Vrije Universiteit Brussel ook een cursus "Vlaamse Gebarentaal" die als keuzevak wordt aangeboden aan licentiestudenten. In de nieuwe BaMa-structuur verhuist dit vak naar 3BA Taal— en Letterkunde en meer dan waarschijnlijk komt er ook in de Master Taalkunde aandacht voor VGT.

Vanaf het academiejaar 2006-2007 zal ook aan de UGent het vak “Inleiding tot de Vlaamse Gebarentaal” aangeboden worden aan studenten van de opleiding Taal— en Letterkunde: Twee Talen.

Momenteel wordt er aan verschillende instellingen nagedacht over de mogelijkheid om in de toekomst (samen) meer academisch onderwijs omtrent de Vlaamse Gebarentaal en/of het studiegebied “Deaf Studies” uit te bouwen en dit onder meer vanwege het grote succes die dergelijke opleidingen in het buitenland kennen.

IV.6. Zorg

Onder “zorg” verstaan we de sector van begeleid wonen, beschermd wonen, de MPI's, ... In sommige Vlaams Fonds voorzieningen voor kinderen, jongeren en volwassenen is VGT de omgangstaal zowel tussen de dove bewoners als tussen gebruikers en begeleiders. In verschillende voorzieningen wordt expliciet gekozen voor een aantal Dove medewerkers, wiens moedertaal VGT is. Een aantal thuisbegeleidingsdiensten brengt ouders van jonge dove kinderen systematisch in contact met VGT. Geregeld worden medewerkers uitgestuurd om een opleiding VGT te volgen.

Het Psychiatrisch Centrum Dr. Guislain in Gent is reeds 16 jaar bezig met een subspecialisatie in de behandeling van personen met een auditieve handicap⁸ en een psychiatrisch syndroom. Deze subspecialisatie houdt onder meer vorming en bijscholing in, met name interne en externe vorming Vlaamse Gebarentaal op een regelmatige basis. Deze externe vorming gebeurt in samenwerking met Fevlado-Diversus. Het Centrum beschikt ook over drie tolken Vlaamse Gebarentaal.

V. Erkenning Langue des Signes de Belgique Francophone (LSFB) – Frans-Belgische Gebarentaal

De erkenning van de Frans-Belgische Gebarentaal kan in zekere zin een voorbeeld zijn voor Vlaanderen. Op 22 oktober 2003 werd de LSFB door het Parlement van de Franse Gemeenschap erkend. Naast het erkennen van LSFB werd er in dat decreet ook de oprichting van een “adviescommissie voor de gebarentaal” voorzien. Hoewel de Waalse

⁸ “Auditieve handicap” is een bewuste woordkeuze van het Psychiatrisch Centrum Dr. Guislain zelf.

adviescommissie nog niet lang genoeg bestaat om haar nu reeds serieus te kunnen evalueren, lijkt het oprichten van een gelijkaardige commissie in Vlaanderen aangewezen (zie ook het hiernavolgende punt over de “culturele” erkenning).

Opvallend is dat in Wallonië op 21 april 1999 een resolutie aangenomen werd gericht op de erkenning van LSFB, en dat de erkenning na vier jaar een feit is. In Vlaanderen werd in 1999 een gelijkaardige resolutie aangenomen (zie punt 2 - “expliciete resoluties”) waar nooit effectief werk van gemaakt is. Er was een initiatief van de Dovengemeenschap zelf nodig (de petitie voor erkenning VGT) om de bal aan het rollen te brengen.

VI. Culturele erkenning Vlaamse Gebarentaal

We gaan er in dit document van uit dat het erkennen van de Vlaamse Gebarentaal in de Belgische Grondwet momenteel geen haalbare kaart is, al was het maar doordat het aanpassen van de taalwetgeving in de grondwet communautair extreem gevoelig ligt. Wat betreft het cultureel erkennen van de VGT als taal in Vlaanderen is het Vlaams Parlement volledig bevoegd; het is namelijk een culturele aangelegenheid. Dit soort erkenning brengt echter geen rechten met zich mee, en is op zich een lege doos. Toch is deze erkenning noodzakelijk, op z'n minst als referentiepunt voor verdere concrete wetgeving. Culturele erkenning houdt dus in dat de Vlaamse Regering de VGT erkent als de taal die gebruikt wordt door de Dovengemeenschap in Vlaanderen.

Het is echter van belang dat deze erkenning niet symbolisch blijft. Culturele erkenning brengt immers een aantal morele plichten met zich mee die enerzijds verankerd moeten worden in decreten van het Vlaams Parlement of die anderzijds acties vragen van de Vlaamse Regering. Het Vlaams Parlement is trouwens bevoegd voor wetgeving inzake het gebruik van VGT in bestuurszaken, onderwijs en relaties tussen werkgever en werknemer. In dit verband stellen wij de oprichting van een adviescommissie voor VGT voor, naar het voorbeeld van de Franse Gemeenschap. Deze commissie heeft tot opdracht op eigen initiatief, of op vraag van Regering of Parlement, adviezen uit te brengen en voorstellen in te dienen in verband met enig welk onderwerp dat betrekking heeft op het gebruik van de VGT.

Een klein maar niet onbelangrijk detail is het correct taalgebruik. Zo zouden we willen aanmoedigen dat er in officiële documenten niet meer gesproken wordt over “doventolken” maar over “tolken Vlaamse Gebarentaal” (of “schrijftolken” of “orale tolken” waar deze van toepassing zijn). Ook het consequent gebruiken van de term “Vlaamse

Gebarentaal” of haar afkorting “VGT” wordt aangemoedigd in tegenstelling tot het generieke “gebarentaal”.

VII. Concrete initiatieven

We stippen in dit hoofdstuk enkele beleidsdomeinen aan die de aandacht verdienen van een Adviescommissie Vlaamse Gebarentaal.

VII.1. Onderwijs

Zoals eerder in deze tekst reeds aan bod kwam, heeft VGT op sommige vlakken in het onderwijs al een “impliciete” erkenning (er bestaan ontwikkelingsdoelen voor VGT en dovencultuur, het is mogelijk te integreren in het regulier onderwijs met een —beperkt aantal uren— tolk VGT, ...). Toch is de status van VGT in het dovenonderwijs nog vrij marginaal, met uitzondering van één school die sinds september 1998 een tweetalig onderwijsmodel aanbiedt (VGT én Nederlands). Alle scholen die VGT en Dovencultuur aanbieden kampen met heel wat problemen, zoals een gebrek aan aangepaste onderwijsmethodieken voor VGT (ontwikkelingsdoelen moeten uitgewerkt worden naar concrete lespakketten), een gebrek aan pedagogisch geschoold Doof personeel, enzovoort. Aangepaste ondersteuning is hier nodig en wenselijk. Kennis over eigen taal en cultuur is een uiterst belangrijke voorwaarde voor het ontwikkelen van een sterke Dove identiteit. Dove leerlingen hebben dan ook recht op een gestructureerd aanbod Dovencultuur en Vlaamse Gebarentaal. Daarbij mogen de Gon-leerlingen⁹ niet vergeten worden! Er bestaat in het onderwijsveld echter nog twijfel omtrent het belang van deze vakken. Taalkundig onderzoek kan hier fungeren als hefboom voor het verbeteren van de onderwijssituatie van dove kinderen. Ook kan dit onderzoek bijdragen aan het optimaliseren van de tolksituatie in het geïntegreerd onderwijs (door bijvoorbeeld te voorzien in een groter aanbod tolken VGT).

⁹ De leerlingen die schoollopen in het geïntegreerd onderwijs.

VII.2. Media

Het geschreven Nederlands is voor veel doven een vreemde taal. Kranten en tijdschriften zijn hierdoor maar beperkt toegankelijk, en ook het begrijpen van de ondertitels op televisie verloopt niet altijd probleemloos. Dit is de voornaamste reden waarom informatie voor Doven best wordt aangeboden in een toegankelijke taal, Vlaamse Gebarentaal. Op sommige zenders in andere landen en in Wallonië (NOS, RTBF, BBC, ...) wordt er al een getolkt televisiejournaal voorzien. De impact hiervan mag niet onderschat worden. Doven krijgen hierdoor meer toegang tot het sociale leven en de actualiteit maar ook tot volwaardig burgerschap (door toegang tot informatie over bijvoorbeeld de verkiezingen). Door een toename van kennis over de wereld krijgt de emancipatie van de Dovengemeenschap een stevige duw. Bovendien kan een tolk op het journaal bijdragen tot een uitbreiding van het lexicon van VGT. Een voorbeeld: nu blijken nogal wat Doven het gebaar voor "Oekraïne" (nog) niet te kennen. Indien de berichtgeving omtrent de crisis in Oekraïne getolkt zou geweest zijn naar Vlaamse Gebarentaal, dan zouden vele gebarentaalgebruikers het gebaar ongetwijfeld hebben "opgepikt" en zou het zich hebben verspreid binnen de Dovengemeenschap. (De berichtgeving omtrent de gebeurtenissen in Oekraïne blijkt trouwens weinig toegankelijk te zijn geweest, maar dat is een andere zaak.) Naast Doven (en dan hebben we het vooral over mensen die doof geboren zijn), zijn ook de D/dove kinderen een belangrijke doelgroep. Zij kunnen meestal niet of niet goed genoeg lezen om de ondertiteling te volgen (als er al ondertiteling voorzien is). Hierdoor missen dove kinderen heel wat informatie en kennis die voor andere kinderen vanzelfsprekend zijn. Een tolk VGT is door deze kinderen echter wél te volgen. Het tolken van het jeugdjournaal (zoals nu reeds in Nederland gebeurt) of bepaalde informatieve jeugdprogramma's kan zo D/dove kinderen gelijke ontwikkelingskansen garanderen. Er zou niet gekozen mogen worden tussen of meer ondertiteling, of een tolk VGT. Beide zijn immers wenselijk en nodig, want ze hebben niet steeds hetzelfde doelpubliek.

VII.3. Wetenschappelijk (taalkundig) onderzoek

Het gebruik van VGT als onderwijsmedium en het gestructureerd onderwijzen van deze taal (onder meer voor wie professioneel met VGT aan de slag wil: tolken VGT, leerkrachten en opvoeders van dove kinderen, docenten VGT,... maar ook voor familieleden en vrienden van D/dove kinderen en volwassenen), is uiteraard maar mogelijk indien er voldoende informatie over de structuur (grammatica, lexicon, enzovoort) en het gebruik (sociolinguïstische aspecten) van deze taal beschikbaar is. Dit betekent dat er nood is aan meer taalkundig onderzoek. De impliciete kennis van VGT,

aanwezig bij de gebruikers van deze taal, dient d.m.v. taalkundig onderzoek te worden omgezet in expliciete kennis. Dergelijke kennis is bovendien broodnodig voor het ontwikkelen van aangepaste onderwijsmethodieken in het kader van het —sinds september 1998 ook in Vlaanderen ingerichte— tweetalige (een gebarentaal/een gesproken taal) onderwijsmodel voor dove kinderen. Gezien de maatschappelijke nood aan taalkundig VGT—onderzoek is het jammer dat dit onderzoek nog in zijn kinderschoenen staat. Onderzoek over gebarencommunicatie in het algemeen en de Vlaamse Gebarentaal in het bijzonder is nochtans reeds gestart aan het begin van de jaren (negentien)tachtig. In die eerste periode gebeurde dat onderzoek echter voornamelijk door één persoon: Filip Loncke. Hij was als orthopedagoog verbonden aan het Orthopedagogisch Centrum Sint Gregorius in Gentbrugge, studeerde in de jaren tachtig tevens neurolinguïstiek aan de Vrije Universiteit Brussel en doctoreerde er ook in de neurolinguïstiek. In de tweede helft van de jaren tachtig waren er daarnaast nog enkele kleinschalige projecten, vaak (onder leiding) van (toenmalig VUB) professor S. De Vriendt. Het duurde tot 1990 voor de eerste grootschaligere onderzoeksprojecten —met telkens één voltijdse onderzoeksmedewerker— omtrent de grammatica van de Vlaamse Gebarentaal konden worden opgezet. Vandaar dat kan worden gesteld dat het gebarentaalonderzoek in Vlaanderen pas in het begin van de jaren negentig echt van start is gegaan. Er zijn ook nog steeds maar heel weinig Vlaamse gebarentaalonderzoekers —op dit moment zijn er vijf taalkundigen betrokken bij onderzoeksprojecten— die bovendien niet allemaal (altijd) voltijds met hun studie kunnen bezig zijn (bijvoorbeeld omdat zij hun onderzoek combineren met heel wat andere taken).

Wat betreft dit onderzoek zijn wij van mening dat er nood is aan een coördinerend orgaan, dit om eventuele verspilling van tijd en middelen te vermijden. Bovendien moeten de resultaten van dit onderzoek “vertaald” worden in bruikbare instrumenten, bijvoorbeeld in leermiddelen voor wie de taal wil leren of onderwijzen (woordenboeken, naslagwerk(en) (in het Nederlands en in VGT) omtrent de grammatica van de Vlaamse Gebarentaal, (taal)cursuspakketten “Vlaamse Gebarentaal” voor diverse doelgroepen, enzovoort). Beide taken (coördineren van onderzoeksactiviteiten en “vertaling” van de resultaten daarvan) kunnen worden opgenomen door het Vlaams GebarentaalCentrum (VGTC). Aangezien alle Vlaamse taalkundigen met ervaring op het vlak van gebarentaalonderzoek lid zijn van deze in 1997 opgerichte vzw, verenigt het VGTC de in Vlaanderen aanwezige expertise, wat de coördinatie van het (fundamentele) gebarentaalonderzoek zeker ten goede komt. Bovendien heeft het Centrum reeds ervaring met het “vertalen” van onderzoeksresultaten naar het werkveld toe. Tot op heden ging het hier noodgedwongen om relatief kleinschalige projecten in initiatieven, maar een

structurele uitbouw en ondersteuning van het VGTC zal uiteraard tot schaalvergroting leiden.

VIII. VGT-gebruikers

Niet alle mensen met een gehoorverlies behoren tot de “Doven”gemeenschap in Vlaanderen. Het is immers duidelijk dat er binnen deze hele groep twee totaal verschillende subgroepen bestaan.

- Enerzijds onderscheiden we een groep met als eerste taal het Nederlands, in hun mondelinge communicatie vaak ondersteund met spraakafzien en lichaamstaal. Maatschappelijk refereert deze groep aan de grootste populatie van personen met een gehoorverlies in Vlaanderen (bijna 800.000 personen). Bij het merendeel van deze mensen trad het gehoorverlies pas op latere leeftijd op. De Vlaamse Gebarentaal speelt dan ook geen (significante) rol in hun dagelijks leven.
- Anderzijds is er een groep wiens eerste taal de Vlaamse Gebarentaal is. Dit is niet noodzakelijk hun moedertaal aangezien 90 à 95 % van hen horende (Nederlandstalige) ouders heeft, maar wel de taal waarin ze zich het gemakkelijkst kunnen uitdrukken (en die voor hen dus het belangrijkste is) en die ze het eerste spontaan verworven hebben. Het gaat hier om een kleine 6000-tal personen (zie Loots et al., 2003) die beschouwd kunnen worden als lid van de linguïstisch-culturele minderheidsgroep van “Doven” (wanneer over die linguïstisch-culturele minderheidsgroep geschreven wordt, is het de gewoonte “Doof” met een hoofdletter te schrijven). Zij vormen de “Doven”gemeenschap in Vlaanderen, waarin voor de Vlaamse Gebarentaal een identificerende rol speelt. Bij het merendeel van deze groep trad het gehoorverlies reeds bij de geboorte of op zeer jonge leeftijd op.

Het wel of niet gebruiken van de Vlaamse Gebarentaal als eerste taal wordt dus vooral bepaald door de aanvangsleeftijd waarop het gehoorverlies optrad en is minder gerelateerd aan de graad van gehoorverlies.

Daarnaast zijn er nog een groot aantal horenden die de VGT als tweede taal (zouden kunnen) gebruiken.

- Horende ouders van D/dove kinderen: aangezien ongeveer 90% van de D/dove kinderen horende ouders heeft, vormen deze ouders een belangrijke groep van

mensen die VGT als tweede taal gebruiken. Als we alleen nog maar kijken naar de ouders van Dove jongeren, komen we hier al aan 2200 personen.

- Broers en zussen van Dove jongeren: zij zijn belangrijke familieleden die voor een vlotte communicatie met hun Dove broer of zus vaak VGT leren. Deze groep bestaat uit zo'n 1100 personen (als we uitgaan van gemiddeld één horende broer of zus per persoon).
- Horende kinderen van Dove ouders: 90% van Dove ouders heeft horende kinderen. Voor hen is VGT vaak zelfs een eerste taal (én hun moedertaal). Stel dat we uitgaan van een cijfer van gemiddeld anderhalf kind per koppel, dan komen we aan ongeveer 3000 personen.
- Professionelen: dit zijn de mensen die om professionele redenen in contact komen met Dove kinderen en volwassenen. In Nederland (met vijf doveninstituten) schat men dat het gaat om een 870-tal personen (Meer dan een gebaar, p. 53): 70 horende personeelsleden in de vroegbegeleiding, 600 onderwijzers en assistenten en 200 groepsleiders in internaten. In Vlaanderen (met minder dove kinderen, maar meer doveninstituten) zal dat toch om meer dan de helft daarvan gaan, pakweg een 500-tal personen.
- Tenslotte zijn er in Vlaanderen een kleine 200 erkende tolken Vlaamse Gebarentaal (de "doventolken").

Allemaal samen gaat het hier om een potentiële 7000 personen die zich bevinden in de periferie van de gemeenschap van VGT-gebruikers in Vlaanderen en (potentiële) tweedetaalgebruikers zijn.

Bovendien zijn er natuurlijk ook de geïnteresseerde leken, de verdere familieleden, de vrienden en vriendinnen, de burens, de collega's van Doven, enz. die potentieel VGT-gebruikers zijn, maar daar kan geen cijfer op geplakt worden. Wat we wel weten is hoeveel mensen er in het verleden al een VGT-cursus gevolgd hebben en dus enige (basis)kennis hebben.

- Aan de VUB (als keuzevak): zo'n 500 personen
- In de tolkenopleiding van Gent zijn sinds 1981 meer dan 900 mensen begonnen aan de opleiding. In Mechelen startten er dit schooljaar 32 nieuwe studenten.

- Een 3000-tal personen volgden de afgelopen vijf jaar een cursus VGT, georganiseerd door Fevlado-Diversus vzw, in samenwerking met Fevlado vzw. Deze cursussen werden georganiseerd in het kader van het reguliere aanbod of in het kader van vorming op maat¹⁰. De vraag neemt toe en kan vandaag —wegens het tekort aan bekwame docenten— niet altijd meer ingevuld worden.

Daarnaast zien we een nieuw verschijnsel opduiken. Meer en meer gebarentaalgebruikende dove jongeren worden in het regulier onderwijs geïntegreerd met een tolk VGT. We zien dan ook bijzonder veel interesse voor VGT bij de mensen die hiermee in aanraking komen (medeleerlingen, leerkrachten, enzovoort).

IX. Besluit

Het is duidelijk dat de Vlaamse Gebarentaal momenteel evolueert van een taal die uitsluitend een soort ondergronds bestaan kent naar een taal met een ruimere maatschappelijke rol. Het grote succes van de petitie voor de erkenning van VGT toont aan dat er voor deze evolutie een ruim maatschappelijk draagvlak bestaat. Zoals mag blijken uit voorliggende tekst heeft ook de Vlaamse overheid al een aantal belangrijke stappen gezet. De culturele erkenning van de Vlaamse Gebarentaal is een logische, volgende stap in dat proces. De erkenning kan en zal vaste grond bieden aan reeds bestaande decreten en activiteiten en kan tevens het kader zijn voor toekomstige initiatieven in divergerende beleidsdomeinen als bestuurszaken, onderwijs, werk en media. Een erkenning van de VGT zal resulteren in een win-win-situatie voor de Vlaamse Dovengemeenschap én voor de hele Vlaamse samenleving.

X. Bibliografie omtrent de Vlaamse Dovengemeenschap en de Vlaamse Gebarentaal

Buyens, M. (Red) 2003. Gebarentaaltolken: een brug tussen Doven en Horenden. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.

¹⁰ De cursussen in het kader van vorming op maat worden georganiseerd op vraag van organisaties zoals onder meer het Taal— en Instructiecentrum van het Houtland vzw in Torhout, de Vlaamse Gemeenschap dienst Emancipatie en Vorming, het Koninklijk Orthopedagogisch Centrum in Antwerpen, het Cultureel Centrum De Schelde in Zandvliet, de Beschermde Werkplaats De Waak in Kuurne.

Commissie Nederlandse Gebarentaal (1997). Meer dan een gebaar. Rapport van de Commissie Nederlandse Gebarentaal. Den Haag: Edu Uitgevers.

D'Hoore, R., Vandeveldde, P., & Verstraete, F. (Red.). 1998. Eindrapport over het onderzoek naar de status van de Gebarentaal in Vlaanderen. Destelbergen: Cultuur voor Doven.

De Vriendt, S. & Moerman, D. 1987. Total Communication in the Education of Deaf Children in Flanders. In: Kyle, J. (Ed.), Sign and School. Clevedon: Multilingual Matters, p. 120-131.

De Vriendt, S. & Rasquinet, M. 1990a. Prepositions in a Belgian Sign Language. In: Edmondson, W.H. & Karlsson, F. (Eds.), SLR '87. Papers from the Fourth International Symposium on Sign Language Research, Hamburg: Signum-Verlag, p. 57-65.

De Weerd, K. & Rogiest, M. 2003a. Invulling van Hiaten in het Lexicon van de Vlaamse Gebarentaal: Wiskunde. Gent: Cultuur voor Doven.

De Weerd, K. & Rogiest, M. 2003b. Invulling van Hiaten in het Lexicon van de Vlaamse Gebarentaal: Aardrijkskunde en Geschiedenis. Gent: Cultuur voor Doven.

De Weerd, K., Vanhecke, E., Van Herreweghe, M. & Vermeerbergen, M. 2003. Op (onder)zoek naar de Vlaamse gebaren-schat. Gent: Cultuur voor Doven.

De Weerd, K., Van Herreweghe, M., Van Mulders, K. & Vermeerbergen, M. 2004. Woordenboek Nederlands-Vlaamse Gebarentaal/Vlaamse Gebarentaal-Nederlands. Gepubliceerd op het web: <http://gebaren.ugent.be/> (eerste publicatie: mei 2004)

Kyle, J. en Allsop, L. (Eds.). 1997 Sign on Europe. A Study of Deaf People and Sign Language in the European Union. Bristol: Centre for Deaf Studies/Brussels: European Union for the Deaf.

Loncke, F. 1982. Fonologische aspecten van gebaren. In: Tervoort, B. (Red.), Hand over Hand. Nieuwe inzichten in de Communicatie van Doven, Muiderberg: Coutinho, p. 105-119.

Loncke, F. 1990a. Modaliteitsinvloed op Taalstructuur en Taalverwerving in Gebarencommunicatie. Doctoraal Proefschrift. Vrije Universiteit Brussel.

Loncke, F. & Quertinmont, S. 1995. Spatial Structure as a Syntactical or a Cognitive Operation: Evidence from Signing and Nonsigning Children. In: Landsberg, M. (Ed.),

Syntactic Iconicity and Linguistic Freezes: The Human Dimension. Berlin: Mouton de Gruyter, p. 343-349.

Loots, G., Devisé, I., Lichtert, G., Hoebrechts, N. Van de Ginste, C. & De Bruyne, I. 2003.

De gemeenschap van doven en slechthorenden in Vlaanderen. Communicatie, taal en verwachtingen omtrent maatschappelijke toegankelijkheid. Gent: Cultuur voor Doven.

Loots, G. 2004. Tweektalig dovenonderwijs: van een of/of mentaliteit naar een en/en benadering. VLOC VISIE, 7:3.

Schermer, T. & Vermeerbergen, M. 2004 Nederlandse Gebarentaal en Vlaamse Gebarentaal: zussen of verre nichtjes? In: Ons Erfdeel, 47:4, p.569-575.

Van Herreweghe, M. 1995. De Vlaams-Belgische Gebarentaal: een Eerste Verkenning. Gent: Academia Press.

Van Herreweghe, M. 2001. SignWriting in de Vlaamse Gebarentaal. Gent: Cultuur voor Doven.

Van Herreweghe, M. & Vermeerbergen, M. 1998. Thuishoren in een Wereld van Gebaren. Gent: Academia Press

Van Herreweghe, M & Vermeerbergen, M. 2003. Het opsporen en invullen van "gaten" in het lexicon van de Vlaamse Gebarentaal. In: Koole, T., Nortier, J. & Tahitu, B. (Red). Artikelen van de 4e Sociolinguïstische Conferentie. Delft: Eburon, p. 445-454.

Vermeerbergen, M. & De Vriendt, S. 1994. The Repetition of Signs in Flemish Sign Language. In: Ahlgren, I., Bergman, B. & Brennan, M. (Eds.), Perspectives on Sign Language Structure. Papers from the Fifth International Symposium on Sign Language Research. Volume 1, Durham: ISLA, p. 201-214.

Vermeerbergen, M. 1997. Grammaticale Aspecten van de Vlaams-Belgische Gebarentaal. Gentbrugge: Cultuur voor Doven.

Vermeerbergen, M. 1999. Grammaticale Aspecten van de Vlaams-Belgische Gebarentaal-videoboek. Affligem: Vlaams Gebarentaalcentrum.

Vermeerbergen, M. 2003. Gebarentalen zijn Volwaardige Talen. In: Buyens, M. (Red). Gebarentaaltolken: een Brug tussen Doven en Horenden. 20 jaar Tolkenschool in Gent. Leuven: Garant, p. 13-32.

Vermeerbergen, M. & Van Herreweghe, M. 1999. Linguïstische Aspecten van de Dovencultuur. In: Verstraete, F. & D'hoore, R. (Red). Reflecties over Dovencultuur. Gent, Cultuur voor Doven, p. 37-54.

Van Herreweghe, M. & Vermeerbergen, M. 2004. 30 Vragen over Gebarentaal in Vlaanderen en 29 Antwoorden-2. Gent: Academia Press/Fevlado-Diversus

Van Herreweghe, M. & Vermeerbergen, M. (Red) 2004 Gent in Oktober. Gebundelde lezingen van het Congres: "Gebarentaal in Vlaanderen: lexicografische, onderwijs-pedagogische en socio-culturele aspecten". Gent: Academia Press.

XI. Bijlagen
